

dr Grażyna Michalska
Regionalny Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków w Lublinie

Lublin 2007

NADBUŻAŃSKA FORTECA

Wprowadzenie

Przedmoście Terespolskie¹ Twierdzy Brzeskiej jest to zabytek unikalny zarówno pod względem skali, jak i struktury. Zajmując na lewym brzegu Bugu obszar ok. 80 km², stanowi mniej więcej 40 % całego terytorium carskiej Fortecy (według stanu w roku 1915). Po II wojnie światowej jej część prawobrzeżna wraz z Cytadelą, znalazła się w obrębie Republiki Białoruskiej (ZSRR), obecnie – państwa Republika Białoruś. Rozlokowanie twierdzy poczynając od l. 30. XIX w. na terenie historycznych miast położonych przy strategicznej przeprawie przez Bug – Brześć i Terespol, spowodowało wielowątkowe przeobrażenia o bezprecedensowym zakresie, których skutki trwają do dzisiaj. O skali przemian świadczy oprócz translukacji ośrodków miejskich, również przenoszenie wsi oraz zakładanie kolonii, związane z nadaniami i nowymi podziałami własnościowymi gruntów, jak również wprowadzenie sieci połączeń drożnych, wodnych i kolejowych - wszystko to, jako kontekst inwestycji priorytetowej - Twierdzy, mającej za zadanie blokadę jedyne go dogodnego przejście w kierunku wschodnim. Rozszerzając terytorium aż do I wojny światowej włącznie, Twierdza osiągnęła strukturę pierścieniową, poprzecinaną drogami bojowymi i nasyconą zróżnicowanymi obiektami obronnymi, których formę określiły wymogi taktyczne. Podporządkowanie funkcji militarnej, zdeterminowało charakter gospodarowania całym terenem fortecznym. Rola operacyjna, jaką wyznaczano Twierdzy, powodowała permanentne podnoszenie jej standardu obrony, w ślad za błyskawicznym w 2 poł. XIX w. i pocz. XX w. postępowaniem w zakresie techniki wojskowej. Pod względem myśli inżynierskiej, Twierdza Brzeska stanowi przykład działalności najlepszych fortyfikatorów swoich czasów, nie tylko w skali Rosji, ale wręcz Europy. Pośród nich należy wymienić: J. Mallet - Malletskiego, I. Dehna, K. I. Oppermana, E. Totlebena, K. Wieliczko, S. Glinkę - Janczewskiego, N. Bujnickiego, J. Małkow - Panina. Obecnie, ten wielkoprzestrzenny zabytek stanowi wyjątkowy skansen in situ, wszechstronnie dokumentujący rozwój ars militaris, włącznie z nawarstwieniami pozycji z okresu II wojny światowej.

¹ Termin *Przedmoście Terespolskie*, właściwy pod względem wojskowym i używany w literaturze przedmiotu, nie jest historyczny. W przebadanym materiale archiwalnym (plany i teksty), występują rosyjskie określenia: *Umocnienie Terespolskie (ros. Tieriespolskoje Ukriepienije)*, *Odcinek Terespolski*, *Terespolski Oddział*, *Pozycja Koroszczyńska*.

Na rozległym terenie Przedmościa Terespolskiego znajduje się ok. 50 obiektów wchodzących w skład struktury fortyfikacyjnej (cała forteca obejmuje ok. 100), charakteryzujących się zróżnicowanym stopniem zachowania. Przechowało się również wiele odcinków rozbudowanej sieci dróg bojowych, które utrzymały cechy pierwotne, zarówno w zakresie specyficznych gabarytów, jak i nawierzchni.

Przedmoście Terespolskie na tle dziejów i rozwoju struktury Twierdzy Brześć

- W 1832 r. rozpoczęto prace przygotowawcze i ziemne pod nadzorem gen. Iwana Dehna wg proj. gen. Karola Oppermana. Kamień węgielny położono 1 czerwca 1836 r.² Podstawowe roboty ukończono do r. 1842 i 26 kwietnia tegoż roku, twierdzę zaliczono w poczet 44 etatowych twierdz Imperium. Cytadelę usytuowaną w miejscu miasta na wyspie rzecznej, opasano dwukondygnacyjnymi koszarami obronnymi o długości 1820 m (gr. murów ok. 2 m), w których znajdowało się 500 izb, mogących pomieścić ok. 12 000 żołnierzy, a oprócz nich magazyny materiału wojennego oraz szpital. W wielobok wydłużonego narysu koszar, włączono piętrowe półokrągłe działobitnie. Po roku 1843, na zewnątrz Cytadeli, utworzono trzy odcinki głównego obwarowania: Przedmoście Kobryńskie, Przedmoście Wołyńskie oraz Przedmoście Terespolskie, usytuowane po stronie pd. zach., na lewym brzegu Bugu. Tworzyła je linia 4 lunet, obwiedzionych wspólną fosą; bezpośrednią obronę mostu tworzyło dzieło rogowe z fosą wodną³.

- Po doświadczeniach walk o twierdze podczas wojny francusko - pruskiej, Rosja w latach 1870 - 7, powróciła do postulatów gen. Tottlebena z roku 1862, w kwestii zwiększenia standardu osłony twierdz. W 1873 r. zapadła decyzja o modernizacji twierdz Modlin, Dęblin i Brześć Litewski, poprzez otoczenie ich pierścieniem fortów⁴. W Głównym Zarządzie Inżynierii Ministerstwa Wojny zostały opracowane „typowe” wzory fortów, które miały być podstawą do prac projektowych dla poszczególnych twierdz. Realizacja decyzji z 1873 r., w Twierdzy Brześć rozpoczęła się dopiero w 1878 roku. W pierwszej fazie powstało 7 analogicznych fortów, w odległości od jądra od 3,5 do 5 km i rozstawie od 4 do 5 km. Oznaczono je cyframi rzymskimi od I do VII. Pierścień szybko uzupełniono o dwa kolejne forty: VIII i IX, zagęszczając w ten sposób obronę w międzypolach I-II i II-III. W obrębie Przedmościa Terespolskiego znalazły się dwa forty: VI Terespol i VII Łobaczew,

² *Swod pamiatnikow istorii i kultury Bielorusi, Briestskaja oblast'*, Mińsk 1990, sub voce.

³ Była to reakcja na memoriał cara Mikołaja I w sprawie ufortyfikowania granic zachodnich.

⁴ W. W., *Jakowlew Istorija kriepostiej*, Moskwa 2000, uwspółcześnione wyd. *Ewolucija dołgowriemiennoj fortyfikacji*, Moskwa 1931, s. 183.

których budowę rozpoczęto w roku 1881. Po zakończeniu w 1888 r. budowy fortów, kontynuowano prace przy rozbudowie sieci drożnej. Powstawały prochownie oraz kolejne obiekty garnizonowe (koszary, parki artyleryjskie, magazyny, itp.).

- W 1910 r. minister wojny W.A. Suchomlinow, niechętnie zresztą nastawiony do idei twierdz, przesadnie oceniwszy siłę Austro-Węgier, cofnął dotychczasową koncepcję koncentracji wojsk za linię Kowno - Grodno - Brześć Litewski⁵. Nastąpiła zatem kasata twierdz wysuniętych na zachód (poza Modlinem i Osowcem), przy jednoczesnej dyrektywie pilnej modernizacji twierdz nowo ustanowionej pierwszej linii osłonowej, w tym Twierdzy Brześć Litewski. W 1908 r. przystąpiono do generalnej przebudowy istniejących dzieł obwołu pierścieniowego. Objęto nią Forty V, VI, VII, VIII, w tym VI i VII - na terenie Przedmościa Terespolskiego. W 1912 r. został zatwierdzony plan modernizacji twierdzy. Zaplanowano budowę nowej pozycji głównej - umocniony pierścień o promieniu 7 km od jądra twierdzy i 2,5 - 3 km od istniejącej linii fortów. Podstawowymi elementami pozycji miało być 14 fortów głównych: 12 nowo wybudowanych (oznaczonych literami A, W, G, E, I, K, Ł, M, N, O, Ż, Z) i dwóch zmodernizowanych starych (F.VIII i Fort X). Na terenie Przedmościa powstały forty oznaczone: I – Fort Żuki, L – Fort Lebedziew, K – Fort Kobylany, O – Fort Koroszczyń; N – zaplanowany Fort Ogrodniki nie powstał. Przedsięwzięto rozbudowę inżynieryjną międzypól (powstały prochownie, koszary obronne, punkty oporu międzypola - półstałe forty piechoty), baterie i nowe drogi forteczne. Do wybuchu I wojny zakończono modernizację starych fortów, a prace przy nowych, poza Fortem Ż, były nie zakończone, w różnych stadiach realizacji. Wybudowano także 5 zespołów koszar obronnych i odcinkowe prochownie. Zaplanowana do rozbudowy sieć drożna była w większości wykonana.

- 16 lipca 1914 r. została ogłoszona mobilizacja, oznaczająca rozpoczęcie intensywnych przygotowań do obrony. Komenda Twierdzy przekazała do wykonania rozkaz dotyczący osiągnięcia gotowości do obrony, zgodnie z „Ustawą o okresie przygotowawczym do wojny.” Uruchomiony został mobilizacyjny program inżynieryjnej rozbudowy twierdzy, finansowany z kredytu nadzwyczajnego postawionego do dyspozycji komendanta twierdzy. O skali zainwestowania w obronę Brześcia, świadczy zaangażowanie dzienne przy fortyfikacjach przeciętnie 70 000 ludzi i 8 500 podwód. Jednodniowe wynagrodzenie przekraczało kwotę aż 100 000 rubli. Niedokończone forty próbowano uzdatnić do gotowości

⁵ C. Głuszek, *Twierdza Warszawa we współczesnej strukturze miasta*, Warszawa 1998, praca doktorska na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej, promotor prof. zwyczaj. dr hab. inż. arch. A. Gruszecki, s. 41.

bojowej. W dwóch przypadkach, ze względu na zbyt mały stopień zaawansowania robót wprowadzono korektę przebiegu pierwszej linii. I tak, Fort I Ogrodniki, zastąpiono – jak już wspomniano - dziełem półstałym w miejscowości Żuki („I”), natomiast nie wypełnioną lukę na pn. zach. odcinku terespolskim (planowany Fort „N”) uzupełniono, włączając do 1 linii zmodernizowany, stary Fort VII Łobaczew. Położono nacisk na budowę ciężkich baterii w głębi ugrupowania; kończono budowę punktów oporu międzypola oraz dzieł pozycji wysuniętej. W pasie obrony, rozmieszczono w działobitniach drewniano-ziemnych, baterie strzelające na wprost, przeznaczone do ognia czołowego i flankowego; wykonano odcinki obrony, umocnione fortyfikacją połową, zasieki i pola minowe. Przeprowadzono przecinki drzew i krzewów w obrębie przedpola oraz prace maskujące. Po tak intensywnych przygotowaniach, na początku 1915 r., w skład pasa głównej linii obrony wchodziły: 43 stałe i półstałe dzieła forteczne, w tym 14 fortów, 5 koszar obronnych, ok. 25 punktów oporu międzypola, 36 ciężkich 4 - działowych baterii, prochownie oraz 38 punktów oporu pozycji wysuniętej. Długość linii wyniosła 40 wiorst, tj. 42,6 km. W ugrupowaniu bojowym powstały grupy forteczne, co najmniej pięć na odcinku kobryńskim i wołyńskim oraz jedna na terespolskim. Na wyposażeniu twierdzy pozostawało do 2000 dział fortecznych. Garnizon stanowiły 4 brygady pospolitego ruszenia⁶.

W sierpniu 1915 r., w czasie wielkiej ofensywy niemiecko - austriackiej, pod Brześć zbliżyły się oddziały niemieckiej Armii Bugu. Naczelne dowództwo rosyjskie, nie biorąc pod uwagę możliwości przyjęcia oblężenia przez Twierdzę, wydało 8 sierpnia rozkaz jej ewakuacji, przeprowadzonej pod osłoną oddziałów 3 Armii, która zajęła pozycje na Przedmościu Terespolskim, otrzymując wsparcie artylerii fortecznej. Ocenia się, że sukces obronno - opóźniający odniosła wysunięta pozycja dobryńska. Upamiętnieniem tego epizodu walk jest cmentarz wojenny w Kobylanach. Ogromne zapasy tzw. materiału wojennego (w tym 1900 dział) wywieziono w dniach 8 - 12 sierpnia. Następnej nocy twierdzę opuściło wojsko, po dokonaniu częściowych wysadzeń i zniszczeń. Podpalono miasto i okoliczne wsie oraz przysiółki. Wojska niemieckie wkroczyły do Brześcia w nocy z 25 na 26 sierpnia 1915 r. Po zajęciu Brześcia, Niemcy wybudowali wysuniętą pozycję obronną opasującą twierdzę po wschodniej stronie Bugu. Składała się ona z 164 schronów piechoty, z których 125 tworzyło szkielet linii obronnej Czernie - Jamno, pozostałe wzmacniały istniejące pozycje rosyjskie⁷.

⁶ L. Chromych, *Twierdza Brześć Litewski w latach I wojny światowej, Twierdze i działania wojenne na ziemiach polskich w czasie I wojny światowej*, Osowiec 1998, s. 182.

⁷ *Szkielet rejonu twierdzy*, 1931 r., oryg., CAW, Zarząd Forteczny Brześć n/B, sygn. I. 300. 63. 142.

- 3 marca 1918 roku, w *Białym Pałacu* na terenie Cytadeli podpisany został przez strony rosyjską i niemiecką, dokument sankcjonujący tzw. *Pokój Brzeski*, na mocy którego ustały walki na froncie wschodnim. 9 lutego 1919 r., po ewakuacji Niemców, Brześć został zajęty przez Wojsko Polskie⁸.

- W okresie międzywojennym, w Twierdzy Brzeskiej rozlokowany był garnizon WP z Dowództwem Okręgu Korpusu Nr IX. Powołano Zarząd Forteczny Brześć n/B, który przejął tereny z obiektami fortecznymi. Przez następnych kilkanaście lat trwał proces porządkowania własności terenów. Podstawowa część gruntów pozostała we władaniu wojska, pozostałe grunty powróciły w ręce prywatne lub przekazane zostały miastu Brześć⁹. Obiekty forteczne zostały zakwalifikowane do odpowiednich kategorii, zależnych od stopnia przydatności. Np. w obszarze terespolskim, Fort Żuki został ogrodzony i poddany konserwacji, jako obiekt kat. „B”. Kubatury innych fortów Przedmościa Terespolskiego wykorzystywano jako składnice wojskowe. W związku z powstaniem lotniska wojskowego w Małaszewiczach, część obiektów fortecznych Przedmościa wytypowano do rozbiórki w celu pozyskania materiałów budowlanych.

- W 1939 r., po napaści Niemiec na Polskę, atak na Twierdzę rozpoczął się 14 września, prowadzony przez pododdziały XIX korpusu pancernego gen. Heinza Guderiana. W ciągu następnych dwóch dni odparto 7 natarć piechoty i czołgów. Twierdza została zajęta 17 września, w momencie próby wycofania się polskiej załogi, nie chcącej kapitulować. Tego samego dnia, na mocy antypolskiego układu Ribbentrop-Mołotow, prawobrzeżna część twierdzy wraz z Cytadelą przeszła w ręce ZSRR¹⁰.

- Po II wojnie światowej granica pomiędzy ZSRR i Polską ustanowiona została na Bugu, tym samym, przy Polsce pozostało jedynie Przedmoście Terespolskie, z wyjątkiem wycinka zawartego pomiędzy głównym nurtem Bugu (fosa Cytadeli), a tzw. bużyskiem, zaadaptowanym przy powstawaniu Twierdzy na fosę terespolskiej linii lunet.

Przedmoście Terespolskie dzisiaj ...

Przedmoście Terespolskie zajmuje obszar całej gminy, tworząc niepowtarzalny krajobraz poforteczny, którego głównymi składnikami są 2 najstarsze forty pierścienia

⁸ Encyklopedia Wojskowa, wyd. Towarzystwa Wiedzy Wojskowej i Wojskowego Instytutu Naukowo-Wydawniczego, pod red. O. Laskowskiego, t. I, Warszawa 1931, sub voce.

⁹ *Brześć n/B. Cytadela. Włączenie w obręb administracyjnych granic miasta Brześć*, 1934 r., plan, skala 1: 25 000, oryg. CAW, Dep. Bud. M. S. Wojsk., sygn. I.300.63.140.

¹⁰ J. Chariczkowa, *Historia Twierdzy Brześć. Problemy ochrony i wykorzystania obiektów*, Fortyfikacja, t. XI, Warszawa 2000.

wewnętrzny o genezie XIX w. (V Terespol, VI Łobaczew), 4 monumentalne żelbetowe forty pozycji głównej z pocz. XX w. o szerokości szyi ok. 500 m i głębokości wzdłuż osi ok. 360 m (Żuki, Lebieziew, Kobylany, Koroszczyń), liczne dzieła pośrednie (forty półstałe, punkty oporu, baterie, prochownie i magazyny, wały forteczne i kanały), a także sieć dróg bojowych o specjalnych parametrach i charakterystycznej nawierzchni. Stan zachowania całości należy ocenić jako dobry, chociaż mamy tu do czynienia z obiektami po wysadzeniach z 1915 r. i masowych rozbiórkach przez okoliczną ludność. Ziemne elementy fortów zawsze kuszą jako źródło pozyskiwania piasku budowlanego. Przyspieszona w ostatnich latach wegetacja roślinności powoduje błyskawiczne zarastanie obiektów, do niedawna jeszcze stosunkowo dobrze eksponujących się w równinnym terenie nadbużańskim.

Twierdze rosyjskie w Polsce wrosły w krajobraz i w pełni się z nim zasymilowały. Część, nadal pełni funkcję wojskową, jak np. *Iwangorod* w Dęblinie. Nie budzą emocji negatywnych, tak jak np. po 1918 r., żywo burzone rosyjskie cerkwie. Dawne fortece, po rozerwaniu wewnętrznych związków przestrzenno-funkcjonalnych, niestety jako historyczne całości postrzegane są i doceniane tylko przez grono badaczy i miłośników *ars militaris*. Pojedyncze epizody działań w kierunku wykorzystania obiektów, nie są niestety zadowalające, jak np. urządzenie piwiarni w Magazynie Kobylany II (uszkodzono system wentylacji) i tamże zalewu w suchej fosie (nastąpiło podniesienie poziomu wód migrujących teraz do wnętrza zabytku), czy strzelnicy w Forcie Lebieziew, gdzie w celu jej budowy zniszczono część fosy. Rozpoczęta w 2001 r. rewaloryzacja Fortu V Terespol przez prywatnego właściciela, poza korzystnym częściowym oczyszczeniem zabytku z dzikiej zieleni, nie ma w ostatnich latach kontynuacji.

W ramach podsumowania, należy stwierdzić, że *bohaterski okres*, tak czy owak, wielkie twierdze mają już definitywnie za sobą. Wznoszone z rozmachem, nowatorskie w swoim czasie, przeznaczone do zadań strategicznych w skali europejskiej, precyzyjnie wykańczane i dobrze wyposażane, immanentne myśleniu człowieka o zabezpieczeniu życia i mienia, fascynująco *organiczne* pod względem myśli inżynierskiej ... starzeją się dziś też *organicznie* ... *z prochu powstałeś i w proch się obrócisz*. Dotychczasowe myślenie o całościowej ochronie twierdz jako zabytków wielkoobszarowych, należałoby chyba – jako idei nie do zrealizowania, nacechowanej nadmiernym optymizmem miłośników sztuki militarnej - z pokorą ograniczać do mniejszej skali i kierować jeszcze pełniejszy wysiłek na ocalenie wybranych fragmentów poprzez restaurację i bardzo przemyślaną adaptację. Wykorzystanie zabytkowych twierdz współcześnie należałoby widzieć przede wszystkim

poprzez intensywne włączanie do zorganizowanej turystyki tematycznej, wysoce komercyjnej w łatwo dziś przemierzalnej Europie. Konieczne jest szerokie prowadzenie dokumentacji zabytków tworzących Twierdzę oraz permanentna jej popularyzacja; rezultaty tej ostatniej na ogół konserwatorów nie zawodzą Twierdzę wrośniętą w krajobraz gminy należy postrzegać ze stanowiska lokalnego jako kapitał, a nie uciążliwe dziedzictwo; wraz z innymi walorami krajobrazu kulturowego i naturalnego stanowi niekwestionowaną wartość w skali europejskiej. Na szczęście, w przypadku Terespoła pojawiła się taka świadomość, czego dowodem jest m.in. niniejsza międzynarodowa konferencja, po raz pierwszy w całości poświęcona problematyce ochrony Twierdzy i możliwości jej wykorzystywania.

GOK